

Riksrapport 2016

- aktuell utveckling
inom det svenska
biblioteksväsendet

Riksrapport 2016

- aktuell utveckling inom det svenska
biblioteksväsendet

September 2016
Grafisk form: A. Olas
Foto: Fredrik Hjerling, Elisabeth Ohlson Wallin
ISBN: 978-91-983360-1-6

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord	5
Sammanfattning	7
Varför bibliotek?	11
Biblioteken enligt lagstiftaren	15
Biblioteken ska vara tillgängliga för alla	17
Ansvar för biblioteken	17
Biblioteksväsendet i Sverige	21
Biblioteksutvecklingen i Sverige	21
Aktuell utveckling inom bibliotekssektorn	23
Folkbibliotek - från boksamling till mötesplats	23
Meröppet	24
Färre besök och lån - men fler aktiviteter	26
Bibliotekens arbete med nyanlända	29
Hur kan folkbiblioteken utvecklas?	31
Faktorer som påverkar efterfrågan	31
Bibliotekens utlåning	32
Barnbokslån	35
Besök	36
Slutsatser	38
Regionbiblioteken - en undanskymd tillvaro?	39
Skolbibliotek - ojämn tillgång och bristande likvärdighet	43
Bristande likvärdighet	44
Satsning på ökad bemanning	45
Ökad digital kompetens	45
Synliggör skolbiblioteken	45
Skärp skollagen	46
Universitets- och högskolebiblioteken	47
Specialbibliotek	51
Nationell biblioteksstrategi	53

Förord

Biblioteken utgör en landsomfattande bildningsinfrastruktur. De är en mötesplats som alla har tillgång till, oavsett bakgrund och förutsättningar. Utifrån bibliotekslagen verkar de för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Stödet och förtroendet för biblioteken som samhällsinstitution är högt och deras tjänster är efterfrågade och attraktiva. Det visas av att antal besök och aktiviteter ökar och att en högre andel av befolkningen besöker biblioteken.

Samtidigt behövs biblioteken mer än någonsin. Vi ser växande kunskapsklyftor, vikande läsförståelse, sjunkande skolresultat, digitala och demokratiska utmaningar och en halv miljon barn som saknar tillgång till skolbibliotek. Så ser verkligheten ut i dag. Biblioteken och deras anställda är en motkraft när klyftorna ökar och demokratin utmanas. Vi har inte råd att avstå från kraften i tillgängliga bibliotek som bidrar till att utjämna kunskapsskillnader, främja läsning och kultur och ge invånarna verktyg att vara demokratiskt delaktiga i samhället. Därför behövs både prioritering och investering i biblioteken.

Vi har tagit fram denna lägesrapport för biblioteken i Sverige 2016 för att ge en översiktlig bild av fakta, utvecklingstendenser och aktuella frågeställningar som påverkar bibliotekssektorn. Vi tar gärna emot reaktioner på innehållet så att vi kan bli bättre i vårt arbete för att stärka det svenska biblioteksväsendet.

Vi har också gjort en särskild analys av folkbiblioteken och vad beslutsfattare kan göra för att stärka biblioteken och göra dem mer attraktiva och relevanta. Vi visar att ökade resurser i form av ökad bemanning, inköp av medier och fler bibliotek har stor betydelse för efterfrågan på bibliotekens tjänster, något som vi även synliggjort i tidigare rapporter. Framgångsrik folkbiblioteksverksamhet är i hög grad ett resultat av hur politiker i kommunerna väljer att prioritera resurser till sina bibliotek. Medvetna satsningar av framsynta beslutsfattare ger tydliga resultat.

Calle Nathanson
Ordförande
Svensk biblioteksörening

LÅNA

SAMMANFATTNING

Sedan 1 januari 2014 har Sverige en ny bibliotekslag. I den nya bibliotekslagen sätts ramarna för verksamheten vid landets bibliotek. Lagen slår tydligt fast i första paragrafen att den gäller all biblioteksverksamhet som är finansierad med offentliga medel. Det innebär att lagen gäller för folkbibliotek och skolbibliotek, oavsett om dessa drivs i privat eller offentlig regi, för de regionala biblioteksverksamheterna, för statliga bibliotek som Kungliga biblioteket (KB), universitets- och högskolebibliotek och specialbibliotek, fängelsebibliotek samt för sjukhusbibliotek.

Bibliotekslagen innehåller en gemensam ändamålsparagraf (2 §) som anger att bibliotek inom det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Biblioteken ska också främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt.

Förmedlingen av kunskap är något som förenar de olika bibliotekstyperna i det allmänna biblioteksväsendet. Trots de olikheter som finns mellan till exempel ett universitetsbibliotek och ett folkbibliotek, har båda i uppgift att tillgängliggöra kunskap i olika former. I lagen finns även en generell bestämmelse om att biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla och att kommunerna har ansvar för att alla som vistas i kommunen har tillgång till biblioteksverksamhet. Dessutom ger både skollagen (2010:800) och bibliotekslagen alla elever rätt till ett skolbibliotek. I dagsläget misslyckas dessvärre alltför många av landets kommuner med att leva upp till lagen i det avseendet. Och det får konsekvenser. Under det senaste decenniet har Sverige uppvisat försämrade resultat i de internationella undersökningarna PISA och PIRLS. Såväl svensk som internationell forskning visar att elever med tillgång till bemannade skolbibliotek förbättrar både sina läsvanor, läsfärdigheter och studieresultat. Utvecklingen går således att vända.

Under senare år har verksamheten vid biblioteken genomgått stora förändringar. Att besöka ett folkbibliotek handlar inte längre enbart om att låna en bok utan även om att ta del av andra aktiviteter såsom sagostunder, IT-handledning och författarbesök. Denna typ av aktiviteter ökar vid folkbiblioteken. Statistiken visar även att det skett en snabb övergång till digitala resurser vid forskningsbiblioteken. Användningen av, och kostnaderna för, elektroniska resurser har ökat kraftigt, samtidigt som de fysiska samlingarna används i mindre utsträckning.

Rapporten försöker även förklara vad som gör vissa folkbibliotek attraktiva och framgångsrika. För detta används en regressionsanalys, en vanligt förekommande statistisk metod för att analysera sambandet mellan olika faktorer. Denna regressionsanalys, baserad på 2014 års biblioteksstatistik, använder en strängare metod än motsvarande rapporter från Svensk biblioteksförning från år 2007 och år 2012. Detta gör att årets resultat håller en högre kvalitet, men att färre av de förklarade variablerna är statistiskt signifikanta.

De övergripande slutsatserna är följande:

- Efterfrågan på bibliotekstjänster kan till stor del förklaras av driftskostnaden för biblioteken i kommunerna. Det finns ett starkt samband mellan de resurser biblioteksverksamheten får och (i) utlåningen per invånare; (ii) barnboksutlåningen per barn; och (iii) antalet biblioteksbesök per invånare.
- Utlåningen av böcker påverkas även av bibliotekens nyförvärv av litteratur. Bibliotek som har fler nyförvärv per invånare har också en högre utlåning per invånare.
- Resultaten visar även på ett positivt samband mellan antalet biblioteksenheter och utlåningen. Kommuner med fler biblioteksenheter har högre utlåning per invånare.

För att få fler attraktiva och framgångsrika bibliotek rekommenderar Svensk biblioteksörening de politiskt ansvariga i landets kommuner att satsa mer på biblioteken, öka nyförvärv av böcker och överväga att öppna fler bibliotek.

VARFÖR BIBLIOTEK?

Om biblioteken inte fanns skulle vi behöva uppfinna dem. De ger alla fri tillgång till information, kunskap och kultur och inspirerar till att ta del av det. Att alla har tillgång till information och kunskap är en viktig förutsättning för delaktighet i samhällslivet och det demokratiska samhällets utveckling. Biblioteken är i grunden ett demokratiskt projekt med syfte att ge tillgång till information för att stimulera kunskap och fri åsiktsbildning.

Kraven på kunskap ökar i takt med att tillgången till information ökar. För att stärka individens möjligheter och för att Sverige som land ska vara konkurrenskraftigt, krävs en hög medie- och informationskunnighet. Vi måste ständigt utveckla vår förmåga att söka och sovra i informationsflödet, och tillgången till information från många och pålitliga källor blir alltmer betydelsefull.

I takt med att allt mer material och en allt större andel av samhällets tjänster enbart finns på internet, har den digitala klyftan i samhället ökat. Trots den roll informationstekniken har fått i det dagliga livet står fortfarande en relativt stor del av befolkningen utanför.

Det är alltså 650 000 personer i Sverige som inte har tillgång till internet¹. Det finns också enligt Internetstiftelsens rapport *Svenskarna och internet 2015* en betydande grupp som, trots tillgång, inte använder internet eller datorer på grund av bristande kunskaper och teknikovana. Den digitala kunskapsklyftan måste överbryggas för att alla invånare ska kunna vara demokratiskt delaktiga. Här gör biblioteken och de biblioteksanställda betydande och mycket resurskrävande insatser. Under 2015 genomförde biblioteken exempelvis över 11 000 undervisnings-tillfällen inom IT-området. Ett annat exempel är de insatser som görs under kampanjveckorna Get Online Week och eMedborgarveckan, där målet är att öka den digitala delaktigheten. En stor del av aktiviteterna under dessa veckor arrangeras av landets folkbibliotek.

1 Svenskarna och internet 2015, Internetstiftelsen i Sverige

I takt med det ökande informationsflödet ökar också behovet av en utvecklad läsförståelse hos barn och unga - läsförståelsen kommer ur läsande som bygger på läslust. Dessvärre sjunker läsförståelsen. I den internationella studie som undersöker läsförmågan hos elever i årskurs 4 och som genomförs vart femte år, den så kallade PIRLS-undersökningen², ser vi att läsförmågan hos svenska elever i årskurs 4 har försämrats, men att den fortfarande ligger över EU/OECD-genomsnittet. Av de deltagande nordiska länderna hade Finland och Danmark ett högre resultat än Sverige i den senaste undersökningen. Elever med välutbildade föräldrar presterar bättre än elever som har föräldrar med lägre utbildning. Enkätsvaren visar att eleverna med mer fördelaktig socioekonomisk bakgrund tycker bättre om att läsa och de har i högre grad en hemmiljö som stimulerar läsande.³

Läsförståelse mättes även i den internationella PISA-undersökningen från 2009⁴. Jämfört med den första PISA-undersökningen, som kom år 2000, har resultaten försämrats och svenska 15-åringars läsförståelse är i dag på en genomsnittlig nivå i ett internationellt perspektiv. Nästan en femtedel av de svenska eleverna når inte upp till den basnivå i läsförståelse som krävs för att ha förutsättningar för fortsatt lärande. Andelen har ökat från nästan 13 procent år 2002 till knappt 18 procent år 2009. Bland pojkar når en fjärdedel inte upp till den grundläggande nivån. Men även flickorna har tappat. Dessa trender bekräftades även i PISA 2012.⁵ En ny PISA-mätning redovisas i december 2016. Bibliotekens arbete med att stimulera läsande, underlätta kunskapsinhämtning och sprida informationskompetens är några av de centrala uppgifter som biblioteken redan i dag, i enlighet med bibliotekslagen, ägnar kraft och möda åt, och som kommer att vara fortsatt viktigt framöver.

2 PIRLS är en internationell studie som undersöker läsförmågan hos elever i årskurs 4. Länder från hela världen deltar och den genomförs vart femte år.

3 Skolverket (2012). PIRLS 2011. Rapport 381. Stockholm: Skolverket.

4 PISA är en internationell studie som undersöker i vilken grad utbildningssystemet bidrar till att femtonåriga elever är rustade att möta framtiden. Elevernas förmågor undersöks inom tre kunskapsområden: matematik, naturvetenskap och läsförståelse. Studien genomförs var tredje år.

5 Skolverket (2012). PISA 2012 Sammanfattning av rapport 398. OECD:s Programme for International Student Assessment, PISA. Stockholm: Skolverket.

Humor

Skräck

Dramatik

EROTIK

KUNST & KULTUR

BIBLIOTEKEN ENLIGT LAGSTIFTAREN

Den nuvarande bibliotekslagen trädde i kraft den 1 januari 2014. Lagen sätter ramarna för verksamheten och omfattar all verksamhet som är finansierad med offentliga medel. I bibliotekslagens *andra paragraf* anges det allmänna biblioteksväsendets övergripande ändamål: *”Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska verka för det demokratiska samhällets utveckling genom att bidra till kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.”*

Bibliotekslagen betonar bibliotekens betydelse för det demokratiska samhällets utveckling och den grundläggande roll de spelar för kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning. Med formuleringen i andra paragrafen har lagstiftaren knutit an till hur bibliotekens grundläggande uppdrag uttryckts i internationella sammanhang, till exempel i IFLAs⁶ och Unescos⁷ olika biblioteksmanifest.

Man anger även tydligt att bestämmelsen utformats för att spegla hela det allmänna biblioteksväsendet. Förmedlingen av kunskap är något som förenar de olika bibliotekstyperna. Trots de olikheter som finns mellan till exempel ett universitetsbibliotek och ett folkbibliotek har båda i uppgift att tillgängliggöra kunskap i olika former.

I paragrafen omfattas även idén om att demokratin befästs och fördjupas genom att individer får ökad kunskap och bättre förutsättningar för fritt åsiktsutbyte och diskussion om gemensamma angelägenheter. Att biblioteken ska verka för det demokratiska samhällets utveckling uttrycker en målsättning om allas delaktighet i samhällslivet, vilket främjas genom kunskapsförmedling och fri åsiktsbildning.

Att biblioteken ska bidra till fri åsiktsbildning innebär enligt lagstiftaren att de ska inta en neutral hållning i förhållande till den information som tillhandahålls och även i övrig verksamhet understödja ett fritt

6 IFLA är den internationella biblioteksorganisationen International Federation of Library Associations and Institutions.

7 Unesco är FN:s organisation för utbildning, vetenskap, kultur och kommunikation United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

meningsutbyte. Bestämmelsen innebär att biblioteksverksamheten ska präglas av öppenhet för olika perspektiv och stå fri från censur eller andra hindrande åtgärder. Yttrandefriheten är den grund som den fria åsiktsbildningen vilar på.

En gemensam uppgift för samtliga bibliotekstyper är att förse användarna med det material de behöver för utbildning, information, rekreation och kultur. Fokus varierar med hänsyn till de olika bibliotekens specifika uppdrag och målgrupp. De offentliga biblioteken är öppna för alla att använda på plats. Det kan dock förekomma begränsningar för användare utanför den egna institutionen. Detta gäller inte folkbiblioteken som vänder sig till hela befolkningen. Huvudregeln är emellertid att den som går till ett bibliotek ska kunna ta del av de medier och material som biblioteket innehåller. Undantag finns till exempel för skolbiblioteken som inte ovillkorligen är öppna för allmänheten, då de är placerade inom skolan dit allmänheten inte har tillträde. Begränsningar av tillträde till specialbibliotek och sjukhusbibliotek styrs framförallt av bristande personalresurser som kan innebära ett kraftigt begränsat öppethållande.

Utöver bibliotekens övergripande ändamål, preciseras i bibliotekslagen även vissa värden som ska vara vägledande för verksamheten vid biblioteken: *”Biblioteken i det allmänna biblioteksväsendet ska främja litteraturens ställning och intresset för bildning, upplysning, utbildning och forskning samt kulturell verksamhet i övrigt.”*

Litteraturens ställning lyfts särskilt fram eftersom det skrivna ordet, oavsett i vilket tekniskt format den förmedlas, har en grundläggande betydelse för det demokratiska samtalet, för utbildning och forskning och för kulturell verksamhet. Litteratur ska här, liksom genomgående i bibliotekslagen, förstås i vid bemärkelse. Det innefattar alla genrer och tekniska format, både skön- och facklitterära böcker i fysiskt och digitalt format samt andra former i vilka det skrivna ordet förmedlas, till exempel tidningar och tidskrifter.

Ett annat ändamål som biblioteken ska främja är intresset för bildning. Individens strävan efter fördjupning och personlig utveckling bör också vara central i bibliotekens arbete.

Ytterligare ett ändamål som särskilt lyfts fram är att främja forskning. Lagstiftaren vill på detta sätt lyfta fram betydelsen av den verksamhet som bedrivs av universitets- och högskolebiblioteken samt de olika specialbiblioteken.

Biblioteken ska vara tillgängliga för alla

I bibliotekslagens *andra paragraf* finns även en generell bestämmelse om att biblioteksverksamhet ska finnas tillgänglig för alla. Detta kan emellertid ta sig många olika uttryck och biblioteksverksamhet kan tillhandahållas på olika sätt i olika situationer. Det kan till exempel vara i form av folkbiblioteksfilialer, men också genom bokbussar och olika typer av uppsökande verksamhet. Så som bestämmelsen är utformad understryks särskilt att biblioteksverksamhet är till för alla, utan avgränsning till de med svenskt medborgarskap eller till de som är folkbokförda i en viss kommun.

Ansvar för biblioteken

I bibliotekslagens *tredje paragraf* tydliggörs ansvarsfördelningen mellan olika huvudmän inom biblioteksväsendet. Att vara ansvarig för verksamheten innebär bland annat att man ansvarar för att bibliotekslagens bestämmelser uppfylls.

Lagen säger att kommunerna har ansvar för att alla som vistas i kommunen har tillgång till biblioteksverksamhet. Enligt bibliotekslagen ska varje kommun ha minst ett folkbibliotek. Vad ett folkbibliotek är definieras inte närmare i lagen. Lagen ställer dock krav på folkbiblioteken vad gäller allsidighet och kvalitet i utbudet av medier och tjänster, den pekar ut prioriterade målgrupper och preciserar folkbibliotekens ansvar för att främja läsning och tillgång till litteratur, särskilt för barn och ungdomar. Under riksdagsbehandlingen av den nya bibliotekslagen var Kulturutskottet tydligt: *"I kommunernas ansvar får anses ligga att*

svara för att personalen har den kompetens som krävs för att uppfylla de i lagen formulerade kraven på biblioteken”.

I lagen sägs även att staten ansvarar för universitets- och högskolebiblioteken och att det ska finnas tillgång till bibliotek vid alla universitet och högskolor som omfattas av högskolelagen (1992:1434).

Lagen slår även fast att landstingen ska bedriva regional biblioteksverksamhet i syfte att främja samverkan, verksamhetsutveckling och kvalitet hos de folkbibliotek som är verksamma i länet.

För skolbibliotek kan både kommuner, landsting, staten och enskilda huvudmän ansvara såsom skolan är organiserad i dag. Det bör särskilt betonas att enskilda huvudmän inom skolväsendet, enligt skollagen (2010:800), har ett självständigt ansvar för att deras elever har tillgång till skolbibliotek. I dagsläget misslyckas dessvärre många av landets kommuner med att leva upp till lagen i det avseendet. Kommunerna ansvarar endast för att deras egna elever har tillgång till skolbibliotek.

Det anges även i bibliotekslagen att om ett kommunalt eller statligt bibliotek drivs av någon annan ansvarar huvudmannen för att utövaren följer bestämmelserna i lagen. Detta innebär ett generellt klagande om att huvudmän inte kan undandra sig sitt ansvar genom att låta andra driva verksamheten på uppdrag.

NYTT

BIBLIOTEKSVÄSENDET I SVERIGE

Det samlade svenska biblioteksväsendet består av:

- 2 304 offentligt finansierade bibliotek som har minst 20 timmars bemanning och som är tillgängliga för allmänhet eller elever
- ett nationalbibliotek - Kungliga biblioteket (KB)
- 37 universitets- och högskolebibliotek, uppdelade på 126 biblioteksenheter
- 1 145 folkbibliotek
- 445 folkbibliotek som samtidigt fungerar som skolbibliotek, så kallade integrerade skol- och folkbibliotek
- ett 80-tal bokbussar som stannar vid cirka 6 500 hållplatser
- 67 sjukhusbibliotek
- ett 50-tal* specialbibliotek, till exempel Riksdagsbiblioteket
- 20 regionala biblioteksverksamheter (landstingens/regionernas biblioteksverksamhet)

Källa: Bibliotek 2015, Kungliga biblioteket

*I KB:s statistik identifieras 51 specialbibliotek på unika gatuadresser, antalet specialbibliotek är dock fler än så, se nedan under rubrik *Specialbibliotek*.

Som en överbyggnad till folkbiblioteksväsendet finns dessutom en lånecentral, ett depåbibliotek samt Internationella biblioteket (IB). En viktig komponent i det svenska biblioteksväsendet är också Myndigheten för tillgängliga medier (MTM), vars uppgift är att producera och tillgängliggöra litteratur, framför allt för personer med läsnedsättning.

Biblioteksutvecklingen i Sverige

Det svenska biblioteksväsendet är mångfacetterat, förutsättningarna och uppgifterna skiljer sig åt mellan de olika bibliotekstyperna. Skillnaderna varierar också stort över landet. En liten folkbiblioteksfilial på

en liten ort, med kanske en bibliotekarie, har självklart helt andra förutsättningar än ett stadsbibliotek i en större stad. Vad vi vet är att stödet för biblioteken är starkt. Biblioteken ligger i det absoluta toppskiktet bland olika typer av samhällsinstitutioner när det gäller allmänhetens förtroende. Enligt SOM-institutet, som årligen mäter attityder, vanor och beteenden i befolkningen, hade 70 procent av svenskarna stort eller ganska stort förtroende för biblioteken i Sverige enligt en mätning 2014. Enligt samma undersökning tycker 88 procent av personer som har en uppfattning i frågan att biblioteken har en mycket bra eller ganska bra service. Detta har trendmässigt stigit sedan år 1999. Bedömningen av bibliotekens service ligger högt, särskilt när man jämför med andra typer av samhällsservice. SOM-institutet mäter också andelen som besöker biblioteken. I 2015 års mätning uppgav 58 procent av befolkningen att de någon gång det senaste året besökt ett bibliotek. Det är den högsta siffran som uppmätts på 10 år.⁸

Sammanfattningsvis är biblioteken en institution som har högt förtroende, hög kvalitet på sina tjänster och besöks av en stigande andel av befolkningen.

8 Kulturvanor i Sverige 1987-2015, SOM-institutet 2016

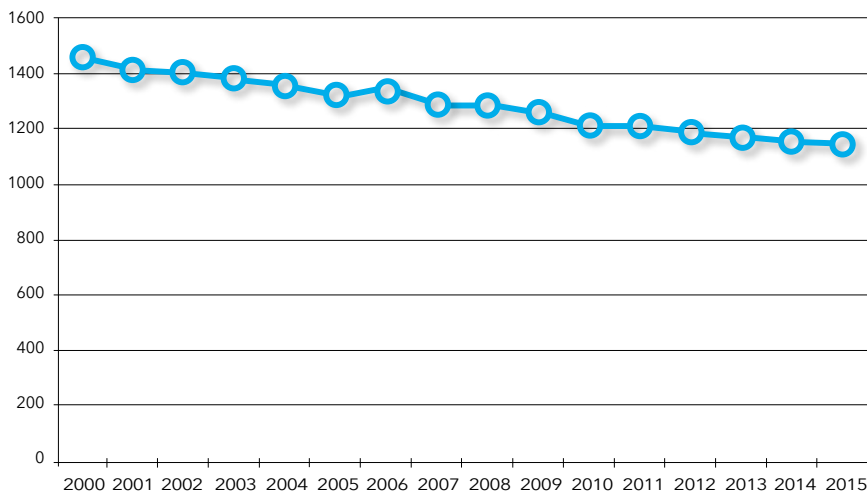
AKTUELL UTVECKLING INOM BIBLIOTEKSEKTORN

I detta avsnitt presenteras olika utvecklingstendenser inom delar av den svenska bibliotekssektorn. Hur ser verkligheten för biblioteken ut, vilka möjligheter och hot finns och hur är förutsättningarna för att leva upp till bibliotekslagstiftningen?

Folkbibliotek - från boksamling till mötesplats

Folkbiblioteken är, med sina drygt tusen enheter, samhällets mest spridda och mest besökta kunskaps- och kulturinstitution som är öppen för alla. Idag finns det 1 145 folkbibliotek i Sverige, varav 445 är integrerade folk- och skolbibliotek. Statistiken visar att antalet folkbibliotek minskar över tid, sedan år 2000 har 315 försvunnit. Antalet bokbussar är dock oförändrat, det finns cirka 80 bokbussar i landet. Det enda län som inte har en bokbuss är Blekinge.

Antal folkbibliotek 2000-2015

Källa: Bibliotek 2015, Kungliga biblioteket

Vi vet att närhet är viktigt för att bibliotek ska vara attraktiva. Biblioteken måste finnas på platser som människor lätt kan nå. Detta gäller framförallt barn, ungdomar och äldre. Dessa grupper är särskilt beroende av närhet till biblioteksservice och det är de som påverkas mest när filialer läggs ner. Det kan finnas goda anledningar till att enskilda biblioteksfilialer försvinner. Lokaler kanske inte är anpassade för modern biblioteksverksamhet eller så ligger de inte vid naturliga mötesplatser på grund av förändrad stadsmiljö och rörelsemönster. Flera kommuner lägger också ner filialer när de bygger nya huvudbibliotek eftersom resurserna annars inte räcker till med befintlig finansiering. Med detta sagt är det problematiskt att antalet folkbibliotek som helhet fortsätter att minska, framför allt eftersom bibliotekslagen så tydligt pekar ut barn och unga som en prioriterad målgrupp.

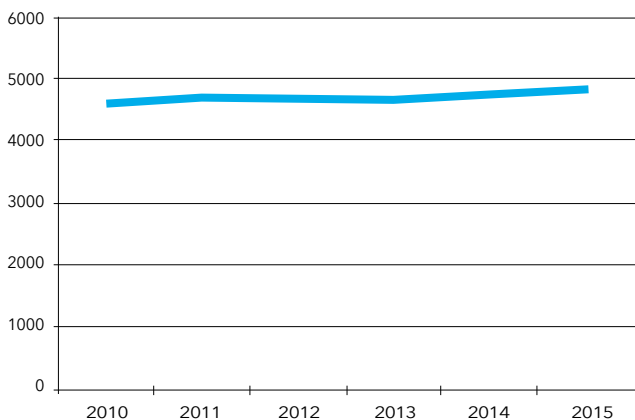
En annan viktig faktor för att skapa attraktiva bibliotek är att de har öppettider som passar användarna. Tyvärr är många bibliotek inte öppna när människor vill eller kan besöka dem. Fyra av tio folkbibliotek har öppet mindre än 20 timmar i veckan och endast 13 procent har öppet på söndagar.⁹

Meröppet

På senare år har antalet bibliotek som har öppet för besökare även under tider där det inte finns någon bemanning ökat, så kallade meröppna bibliotek. Idag finns ett 50-tal meröppna bibliotek runt om i landet. På dessa bibliotek öppnar besökare över 18 år själv med en kod eller sitt lånekort och utför sina biblioteksärenden, studerar eller umgås. Meröppna bibliotek är ett sätt att möjliggöra biblioteksverksamhet på tider som passar flera besökare och företeelsen har spritt sig över hela landet. På flera håll har meröppna bibliotek lett till en ökning av besöken och utlåningen. Farhågor om ökade stölder och vandalisering har heller inte besannats, snarare är erfarenheten ett ökat stöd och engagemang för "sitt bibliotek" i lokalsamhället. Rätt använt kan meröppet vara en möjlighet för biblioteken att öka tillgängligheten, om än med begränsad service. Det skulle också kunna utnyttjas för att dra ner på bibliotekens bemanning, vilket vore en farlig utveckling.

⁹ Öppettider 2016, Kungliga biblioteket

Antal årsverken folkbibliotek 2010-2015

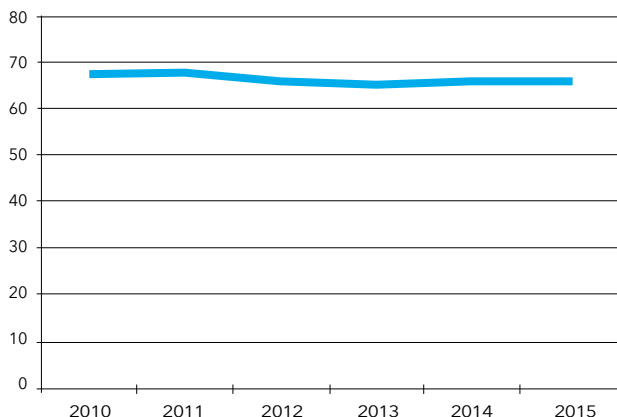

Källa: Bibliotek 2013, 2014, 2015, Kungliga biblioteket

Folkbiblioteken har idag över 5 500 anställda, omräknat till årsverken motsvarar det cirka 4 800. Per invånare är bemanningen på folkbiblioteken oförändrad de senaste fem åren, motsvarande cirka 0,5 årsverken per 1 000 invånare. 81 procent av de anställda på folkbiblioteken är kvinnor och 60 procent är utbildade bibliotekarier eller dokumentalister. Över tid har andelen utbildade bibliotekarier på folkbiblioteken ökat, medan andra yrkeskategorier minskar.

Färre besök och lån - men fler aktiviteter

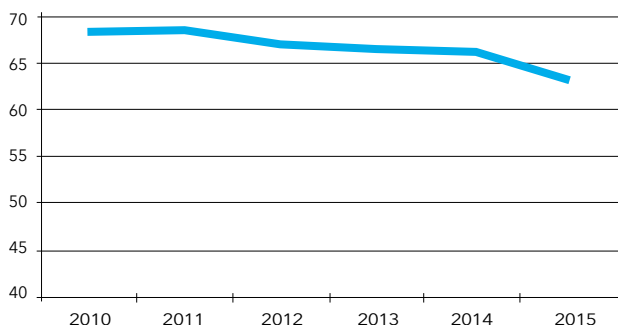
Antal besök folkbibliotek 2010–2015 (miljoner)

Källa: Bibliotek 2015, Kungliga biblioteket

Under 2015 gjordes knappt 66 miljoner besök på de svenska folkbiblioteken, vilket är en liten ökning jämfört med 2014. Sett över en längre tidsperiod sjunker antalet besök, men förändringarna de senaste åren är inte dramatiska. Besökssiffrorna ska också ställas i relation till att antalet bibliotek stadigt minskar. Till de fysiska besöken ska läggas de som görs på bibliotekens webbplatser, för att exempelvis göra biblioteksärenden. Dessa besök har ökat kraftigt i takt med att biblioteken utvecklat sina e-tjänster. 2015 uppskattas antalet besök på folkbibliotekens webbplatser till 44 miljoner, även om mätproblematik gör denna statistik osäker.

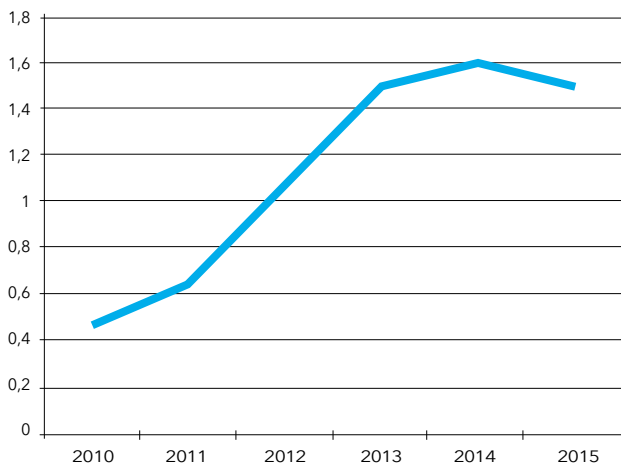
Utlån folkbibliotek 2010-2015 -fysiska medier (miljoner)

Källa: Bibliotek 2013, 2014, 2015, Kungliga biblioteket

Under 2015 gjordes knappt 65 miljoner lån av fysiska medier på folkbiblioteken. Den övervägande delen av dessa lån är traditionella böcker, men i statistiken ingår också exempelvis ljud- och talböcker, musik, filmer och spel. Både utlåningen av fysiska och AV-medier sjunker över tid. Under 2015 lånade varje svensk i genomsnitt 6,4 fysiska medier på folkbiblioteken, en minskning från 7,3 år 2010.

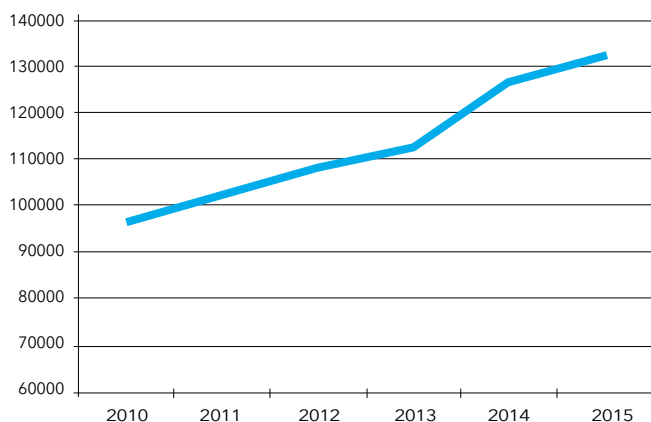
Utlåning e-böcker folkbibliotek 2010-2015 (miljoner)

Källa: Bibliotek 2013, 2014, 2015, Kungliga biblioteket

Folkbibliotekens utlåning av e-böcker minskade för första gången 2015, efter att ha ökat snabbt under ett antal år. Även SOM-institutet, som årligen mäter attityder, vanor och beteenden i befolkningen, har kunnat visa att utvecklingen för e-böcker stannat av. 17 procent uppgav i SOM-institutets senaste mätning att de läst en e-bok det senaste året. Skillnaderna mellan olika grupper är också mycket stor, läsningen av e-böcker är tre gånger så utbredd i åldrarna 16 till 29 år som bland personer som är 65 år eller äldre. Anledningen till att utlåningen av e-böcker inte längre ökar är sannolikt de begränsningar som finns för lån av e-böcker, som införts av budgetmässiga skäl.

Antal aktiviteter folkbibliotek 2010-2015

Källa: Bibliotek 2013, 2014, 2015, Kungliga biblioteket

Bibliotekens betydelse som mötesplats ökar och folkbiblioteken arrangerar allt fler aktiviteter. Under 2015 anordnade folkbiblioteken över 130 000 aktiviteter. Berättar- och sagostunder, boksamtal, föreläsningar och utställningar är några exempel på aktiviteter som biblioteken anordnar. Ungefär två tredjedelar av aktiviteterna är riktade till barn och unga. De ökande aktiviteterna är ett sätt för biblioteken att leva upp till bibliotekslagets krav.

Bibliotekens arbete med nyanlända

Under 2015 kom över 160 000 asylsökande till Sverige. Biblioteken var snabba att anpassa sin verksamhet till fler användare och nya behov, ofta i samarbete med civilsamhället. Språkcaféer, sagostunder på olika språk, förstärkning av medieutbudet på andra språk än svenska och lätt svenska och uppsökande verksamhet är några exempel på åtgärder som genomförts för att möta nya behov. Biblioteken har visat stor kreativitet och flexibilitet för att uppfylla bibliotekslagstiftningen, som särskilt pekar ut människor med annat modersmål än svenska som en prioriterad grupp. Regeringen har under 2016 presenterat en särskild satsning på bibliotekens arbete med nyanlända, vilket är positivt. Men även här behöver kommunerna göra satsningar för att möta nya behov som kommer i flyktingkrisens spår, inte minst när det gäller bemanning, medarbetarnas kompetensutveckling samt bibliotekens medieinköp.

29

19

19

Deckare

19

geologica

HUR KAN FOLKBIBLIOTEKEN UTVECKLAS?

Vad är ett attraktivt bibliotek? Och hur bör en kommun agera för att bygga en framgångsrik biblioteksverksamhet? När man frågar användarna vad de tycker är viktigast på biblioteket svarar de kunnig personal¹⁰. Bibliotekarien och dennes kompetens att guida i informationslandskapet och inspirera till läsning spelar alltså en avgörande roll för viljan att besöka biblioteket. Många svarar också ett bra utbud av nyutkomna böcker. Men lika viktigt är att biblioteken har ett bra utbud av böcker som annars är svåra att hitta. Många använder biblioteket för att läsa tidningar och tidskrifter.

Framgångsrik biblioteksverksamhet kan definieras på många sätt. Ett sätt är att mäta befolkningens efterfrågan på biblioteket, det vill säga i hur hög utsträckning invånarna använder sig av bibliotekets olika tjänster. Hög efterfrågan är med en sådan definition liktydig med framgångsrik verksamhet. Utmaningarna och möjligheterna för biblioteken i Sveriges kommuner skiljer sig dock kraftigt åt, vilket är viktigt att påtala.

I detta avsnitt undersöks några faktorer som kan anses vara en indikation på en framgångsrik biblioteksverksamhet. Dessa faktorer kan ses som en vägledning för kommunerna om vilka satsningar som kan göras i syfte att öka utlåning av vuxen- och barnböcker samt att öka antalet besök den genomsnittlige invånaren gör till sitt bibliotek.

Faktorer som påverkar efterfrågan

Med utgångspunkt i en regressionsanalys undersöks hur olika faktorer påverkar dels utlåningen av vuxen- och barnböcker, dels antal besök som kommuninvånare gör till sitt bibliotek.

Efterfrågan på bibliotekstjänster påverkas av en rad faktorer. Många av dessa är dock svåra att påverka för beslutsfattarna i kommunen, till exempel geografiska avstånd, traditioner och demografisk sammansättning i kommunen. I regressionsanalysen används istället faktorer som är lättare för beslutsfattare att påverka och som kan ha effekt på utlåningen.

¹⁰ Olika syn på saken, folkbiblioteket bland användare, icke-användare och personal, Svensk biblioteksforening 2011

Dessa faktorer är:

- antal bibliotek per invånare
- driftskostnad per invånare
- kostnad per lån och invånare
- totalt mediebestånd per invånare
- antal böcker per invånare
- nyförvärv av böcker per invånare.

Till grund för valet av dessa faktorer ligger ett antal antaganden om hur olika faktorer skulle kunna hänga samman. Antalet bibliotek illustrerar tjänstens tillgänglighet, fler bibliotek borde därmed öka efterfrågan på dess tjänster. Såväl driftskostnad som kostnad per lån borde påverka tjänstens övergripande kvalitet och därmed också öka efterfrågan. Likaså kan mediebestånd, antal böcker samt nyförvärv förväntas ha samma effekt på utlåning och besök.

I den här rapporten analyseras statistik från år 2007 till 2014 från KB för att få svar på i vilken grad ovanstående antaganden kan beläggas eller vederläggas statistiskt. Resultaten från denna rapport jämförs sedan med resultaten i Svensk biblioteksförnings tidigare två rapporter på samma tema, som publicerades år 2007 och år 2012.¹¹

Bibliotekens utlåning

Resultaten från regressionsanalysen visar tydligt ett samband mellan driftskostnad per invånare och utlåning per invånare. Om en kommun ökar driftskostnaden med 400 kronor per invånare ökar utlåningen i snitt med en bok per invånare, allt annat lika.

11 Svensk biblioteksförning (2007). Fler besök och utlån. Stockholm: Svensk biblioteksförning.
Svensk biblioteksförning (2012). Framgångsrik biblioteksverksamhet.
Stockholm: Svensk biblioteksförning.

Detta resultat visades även i analyserna från år 2007 och år 2012. De kommuner som har högst driftskostnad per invånare tenderar att ligga väldigt högt i utlåning. Exempel på detta är biblioteken i Dorotea och Emmaboda kommun.

Tio i topp: Total driftskostnad (kr) per invånare

Sorsele	856,40
Dorotea	847,55
Emmaboda	773,95
Bräcke	733,03
Norsjö	725,20
Umeå	686,60
Gislaved	675,60
Mönsterås	669,19
Perstorp	666,92
Malå	661,48

Utlåningen beror också på hur väl biblioteken använder sina anslag. Vi kan i tabellen nedan se att den utlåning som biblioteken får per satsad krona skiljer sig kraftigt åt. Marks kommun är den kommun i Sverige som lånar ut mest per satsad krona. Totalt lånas det ut en bok per 22 kronor i driftskostnad i Marks kommun, vilket kan jämföras med medelkostnaden på cirka 65 kronor.

Tio i topp: Driftskostnad (kr) / Utlåning

Mark	22,34
Kungsbacka	30,53
Kävlinge	32,86
Krokom	37,92
Salem	38,33
Kristianstad	38,61
Bollebygd	38,86
Falkenberg	38,93
Ulricehamn	39,36
Vindeln	39,43

Marks kommun har även flest antal lån per invånare i hela landet (se tabell nedan). I kommunen lånade varje invånare i genomsnitt 17 böcker år 2014. Genomsnittet för hela landet ligger på 7 lån per invånare.

Tio i topp: Total utlåning per invånare

Mark	16,92
Emmaboda	14,37
Båstad	13,68
Dorotea	13,59
Bjurholm	13,50
Åsele	13,41
Vindeln	13,08
Mörbylånga	12,23
Övertorneå	12,06
Kungsbacka	11,83

Regressionsanalysen visar även ett samband mellan antal biblioteksenheter och utlåningen. Eftersom skillnaden i antalet biblioteksenheter i varje kommun är väldigt liten, de flesta kommuner har ungefär samma antal biblioteksenheter per invånare, är det svårt att uppskatta hur stor denna effekt är. Att det finns en effekt är dock tydligt.

Vidare finns ett starkt samband mellan utlåning och nyförvärv av böcker. Kommuner vars bibliotek redovisat höga siffror i nyförvärv av böcker per invånare under perioden 2007-2014 har en statistiskt signifikant högre utlåning per invånare. Detta är ett starkt samband som kunnat beläggas även i tidigare års rapporter. Sambandet illustreras också väl av att fem av de 20 folkbibliotek med mest nyförvärv återfinns på topp 20-listan över bibliotek med mest utlåning. Tidigare års rapporter visade ett starkare samband mellan mediebestånd och utlåning än vad årets rapport gör.

Barnbokslån

Regressionsanalysen visar, i likhet med rapporterna från år 2007 och år 2012, ett samband mellan driftskostnaden per invånare och utlåningen av barnböcker per barn. Om ett bibliotek ökar sin driftkostnad med 145 kronor per invånare kommer, allt annat lika, utlåningen av barnböcker per barn i snitt att öka med en bok.

Sambandet mellan driftskostnad och utlåning är större för barnboksutlåning än för utlåning till vuxna. En ökning av utlåningen per invånare med en enhet krävde att driftskostnaderna ökade med i snitt 400 kronor.

Fler nyförvärv ger fler barnbokslån. I snitt 2,6 extra barnbokslån görs för varje nyförvärv per invånare. Men det behöver inte vara nyförvärv av just barnböcker. Det finns bara ett samband mellan generellt nyförvärv och barnbokslån per barn. Bibliotek som förvärvar media för vuxna verkar alltså ha en högre utlåning av barnböcker. Detta kan illustreras av både Bjurholms och Bergs bibliotek som både ligger på topp tio-listan avseende nyförvärv per invånare och är bland de tio bibliotek med högst barnboksutlåning per barn.

Tio i topp: Högst antal barnbokslån per barn och år

Dorotea	41,00
Högsby	34,43
Borgholm	32,90
Övertorneå	32,61
Bjurholm	32,25
Norsjö	31,53
Vännäs	30,78
Tingsryd	30,35
Berg	29,45
Leksand	29,03

Doroteas bibliotek har också flest årsverken per invånare samtidigt som det har flest barnbokslån per barn, 41 stycken, i hela Sverige. Detta kan jämföras med riksnittet på 16 böcker per barn.

Besök

Antalet besök per invånare har ett starkt samband med driftskostnaderna per invånare. En ökning av driftskostnaderna med 300 kronor per invånare ökar antalet besök per invånare med ett, allt annat lika.

I 2012 års rapport visades ett ännu starkare stöd mellan ökade driftskostnader och antalet besök. Även om sambandet är svagare i årets rapport är driftskostnad fortfarande den starkaste statistiskt säkerställda förklaringen för besök.

2012 års rapport visade även att en fördubbling av antalet tidskriftstitlar i snitt ledde till att antalet besök ökade. Detta kan vi inte finna stöd för i årets rapport.

Flest antal besök per invånare 2014 hade Åre kommun med cirka 33 besök per invånare, följt av Oxelösund med 21 besök per invånare. Dessa kan jämföras med riksnittet för 2014 på 7 besök per invånare.

En förklaring till Åres höga antal besök per invånare är sannolikt lokaliseringen av biblioteket. Biblioteket är beläget i stationshuset i Åre tillsammans med kommunens turistbyrå.

Tio i topp: Flest antal besök per invånare och år

Åre	33,17
Oxelösund	21,46
Båstad	16,91
Nacka	15,65
Härjedalen	15,08
Sunne	14,47
Pajala	14,06
Härnösand	13,72
Berg	13,61
Lomma	13,59

Slutsatser

Analysen visar att det finns ett starkt samband mellan driftskostnader för biblioteksverksamhet per invånare och de tre undersökta framgångsfaktorerna (i) utlåning per person; (ii) barnboksutlåning per barn; och (iii) antal besök per invånare. Att kommuner satsar pengar på biblioteken spelar stor roll för om biblioteket blir framgångsrikt. Analysen bekräftar därmed vad de tidigare analyserna kommit fram till. Driftskostnaderna har genom åren visat sig vara den starkaste påverkansfaktorn vad gäller utlåning och besök för biblioteken.

Vidare visar årets resultat att antalet biblioteksenheter har ett samband med utlåningen. Det finns ett statistiskt stöd för att hävda att fler bibliotek, och att människor därmed får närmare till ett bibliotek, ger ökad utlåning.

Det går även att belägga att det finns ett starkt samband mellan nyförvärv och såväl generell utlåning som barnboksutlåning.

Sammanfattningsvis konstaterar vi att attraktiva bibliotek är ett resultat av medvetna satsningar från ansvariga politiker och att det genom våra återkommande rapporter finns gedigen kunskap om vad som behöver göras för att utveckla svenska bibliotek.

REGIONBIBLIOTEKEN – EN UNDANSKYMD TILLVARO?

Enligt bibliotekslagen har varje landsting och region i uppgift att bedriva regional biblioteksverksamhet för att främja samverkan, verksamhetsutveckling och kvalitet hos respektive läns folkbibliotek. Över tid har verksamheten utvecklats och förändrats, från medieförsörjning till kompetens- och verksamhetsutveckling.

Sedan 2011 är den regionala biblioteksverksamheten en del av den så kallade kultursamverkansmodellen. Tanken är att ge utrymme för regionala prioriteringar och variationer inom kulturlivet genom samverkan mellan stat, region, kommuner, institutioner och kulturskapare.

Svensk biblioteksförning har sedan modellen föreslogs påtalat behovet av nationell styrning och samverkan inom bibliotekssektorn. Biblioteksverksamhet innefattar också så mycket mer än kultur. Den regionala biblioteksverksamheten har också en helt annan karaktär än annan kulturverksamhet eftersom den inte vänder sig direkt till allmänheten.

För att följa upp effekterna av kultursamverkansmodellen för regionbiblioteken publicerade Svensk biblioteksförning under våren 2016 rapporten "Den osynliga handen - regionbiblioteken i modellen"¹². Trots att modellen inte funnits mer än några år finns det oroande tendenser som måste tas på allvar.

De ökande regionala kulturanslagen har inte kommit regionbiblioteksverksamheten till del. Enligt Kulturanalys (2015) har de regionala anslagen till bibliotek snarare minskat under senare år.¹³ Statistik från Kulturrådet indikerar också att bemanningen sjunker över tid, idag uppskattas det att verksamheten omfattar drygt 90 årsverken i hela landet¹⁴. För att uppfylla lagstiftningen måste därför tillräckliga resurser avsättas.

12 Den osynliga handen - regionbiblioteken i modellen, Svensk biblioteksförning 2016

13 Kulturanalys 2015, Myndigheten för kulturanalys

14 Kultursamverkansmodellen, uppföljning 2014, Kulturrådet

Den regionala biblioteksverksamheten har blivit mindre synlig. Gränserna mellan olika verksamheter på kulturområdet har blivit otydligare, vilket gör det svårare att bedöma hur resurser fördelas. Bristen på heltäckande statistik gör det också svårare att följa verksamheten över tid. När KB fick ansvaret för biblioteksstatistiken från och med 2011 undantogs länsbiblioteken. Detta bör ändras, vilket är i linje med uppdraget att ha nationell överblick över biblioteksområdet. Den regionala biblioteksverksamheten behöver också synliggöras i respektive kulturorganisation.

För att kunna främja kompetens- och verksamhetsutveckling inom respektive läns folkbibliotek krävs gedigen kompetens hos medarbetarna inom den regionala biblioteksverksamheten. Möjligheterna till kompetensutveckling för anställda på regionbiblioteken är dock idag begränsad, vilket bör åtgärdas.

Verksamheten har blivit mindre likvärdig och skillnaderna i resurser över landet varierar stort. Själva grunden i regionaliseringen har varit att ge större utrymme för regionala skillnader och variationer, vilket gör att konsekvenserna inte är förvånande. Skillnader i förutsättningar mellan olika län har alltid funnits, men de har förstärkts sedan modellen införts.

Mot bakgrund av utvecklingen är vår slutsats att lagstiftarens ambitioner med den regionala biblioteksverksamheten inte har infriats. Vårt förslag på lösning är att den därför bör brytas ut ur modellen och att medel för regional biblioteksverksamhet istället ska fördelas av KB. Med en sådan förändring finns förutsättningar för en likvärdig verksamhet i hela landet och för att uppfylla rollen som en regional aktör i en nationell biblioteksstruktur.

SKOLBIBLIOTEK – OJÄMN TILLGÅNG OCH BRISTANDE LIKVÄRDIGHET

I bibliotekslagen finns en hänvisning till den bestämmelse i skollagen (2010:800) som föreskriver att eleverna i grundskolan, grundsärskolan, specialskolan, sameskolan, gymnasieskolan och gymnasiesärskolan ska ha tillgång till skolbibliotek. Skolbibliotekens viktiga roll för lärandet och för att främja elevernas läsförmåga och läsintresse har framhållits i en rad utbildningspolitiska och kulturpolitiska sammanhang. Unesco har dessutom antagit ett särskilt skolbiblioteksmanifest som anger vad som är skolbibliotekets mål och uppgifter.

Ett problem med lagstiftningen är att det saknas en tydlig definition av vad den ställer för krav på huvudmannen. Enligt lagens förarbeten slås dock fast att det inte enbart handlar om ett rum med böcker utan "en gemensam och ordnad resurs av medier och information som ställs till elevernas och lärarnas förfogande och som ingår i skolans pedagogiska verksamhet med uppgift att stödja elevernas lärande". En fast bemanning på minst 20 timmar i veckan krävs vidare för att skolbiblioteket ska räknas i KB:s statistik.

Skolbiblioteket har flera viktiga uppgifter. Framför allt handlar det om läsfrämjande och medie- och informationskunnighet. Mot bakgrund av de sjunkande resultaten i såväl PIRLS- som PISA-undersökningarna blir bibliotekens uppgift att stimulera läsandet bland barn och unga än mer viktig.

Medie- och informationskunnighet handlar om att rusta elever för att kunna navigera i dagens medie- och informationsklimat. Kraven är idag höga på vår förmåga till källkritik för att kunna sälla, analysera och kritiskt värdera den enorma mängd information som sköljer över oss. Det sker snabba förändringar i nyhetskonsumtionen och allt fler får sin nyhetsbevakning från sociala medier. Avancerade algoritmer gör informationen individuellt anpassad, baserad på sökhistorik. Detta gör att risken för

filterbubblor ökar, att människor endast tar del av information som förstärker deras verklighetsuppfattning. Det ökar risken för polarisering och försämrar förutsättningarna för ett öppet samtalsklimat.

På båda dessa områden spelar skolbibliotekarien med sin kompetens en avgörande roll och är ett ovärderligt stöd för lärare och elever.

Forskning visar att tillgång till skolbibliotek bemannade med kompetent personal förbättrar elevernas lärande och motverkar segregation och kunskapsklyftor.¹⁵ Elever i skolor med tillgång till skolbibliotek har högre betyg än elever i skolor som saknar tillgång till skolbibliotek och bemannade skolbibliotek förbättrar elevernas resultat i läskunnighetsprov. Utbildade skolbibliotekarier utgör ett stöd både för elever och lärare. Lärare och skolbibliotekarier som samverkar med elevens lärande i fokus kan lättare visa vägen till boken som gör skolämnet viktigare och roligare. De kan öppna fler sökvägar till kunskap och information och anpassa samtalet om källor, kritisk läsning och medvetet medieanvändande till eleven. Deras gemensamma uppgift är att lägga grunden för elevernas livslånga lärande och förutsättningar att kunna delta fullt ut i samhället.

Bristande likvärdighet

Tillgången till bemannade skolbibliotek är idag mycket ojämn. Det råder ingen brist på exempel på kommuner där satsningar på skolbiblioteken gett goda resultat. Men tyvärr finns det också många exempel på motsatsen. Enligt den senaste statistiken är det så många som 86 av landets 290 kommuner som helt saknar ett bemannat skolbibliotek, vilket drabbar hälften av landets elever. Såväl Skolinspektionen som Skolverket har i återkommande rapporter visat att dagens skola har stora brister i undervisningen när det gäller källkritik. En tredjedel av eleverna i årskurs 7-9 uppger exempelvis att de inte alls får någon undervisning i källkritik¹⁶. Det gör att det verkligen går att ifrågasätta om svensk skola lever upp till skollagens krav på likvärdighet.

15 Svensk biblioteksförening (2015). Viktiga skolbibliotek saknas. Stockholm: Svensk biblioteksförening.

16 Låt fler forma framtiden, SOU 2016:5

Satsning på ökad bemanning

I valet 2014 lovade Socialdemokraterna och Miljöpartiet satsningar på ökad bemanning på skolbiblioteken. Våren 2016 presenterades en tre-årig satsning på totalt 75 miljoner för ökad bemanning. Enligt den förordning som styrstatsbidragetska en prioritering göras för de huvudmän som har en "långsiktig ambition för att öka skolbibliotekets möjligheter att stimulera elevernas läslust och främja deras språkutveckling", samt de skolbibliotek "som finns i skolor med låga kunskapsresultat och särskilt svåra förutsättningar."¹⁷ Under hösten 2016 kommer skolhuvudmännen att kunna ansöka om bidraget, så det är för tidigt att säga hur det kommer att fördelas och utnyttjas. Vad som är tydligt är att pengarna är en stimulans och inte kan fylla de stora behov som huvudmännen måste ta ansvar för. För några år sedan räknade Svensk biblioteks-förening ut att det skulle behövas ett tillskott på 1,5 miljarder för att ge alla elever tillgång till skolbibliotek med en heltidsanställd skolbibliotekarie.

Ökad digital kompetens

Skolverket har tagit fram ett förslag på hur skolans uppdrag att stärka elevers digitala kompetens ska tydliggöras i läroplanerna. Förslaget, som ännu inte beslutats av regeringen, är positivt eftersom det framhålls att eleverna ska ges kunskaper i att kunna använda bibliotek och deras resurser. En annan positiv förändring är tydliggörandet av rektors ansvar att "skolbibliotekets verksamhet används för att stödja undervisningen samt för att stärka elevernas språkliga och digitala kompetens".

Synliggör skolbiblioteken

Det finns stora brister i den statistik som KB och Skolverket kan presentera om skolbiblioteken och deras verksamhet. Skolverket redovisar exempelvis inte skolbibliotekarier separat. KB:s statistik om skolbiblioteksverksamhet är osäker på grund av ett betydande bortfall. Bristande kunskap om skolbiblioteken är bekymmersam eftersom det kan leda till över- eller underskattning av den verksamhet som skolbiblioteken utför och ett sämre beslutsunderlag inför fortsatt utvecklingsarbete.

17 Förordning (2016:370) om statsbidrag för personalförstärkning i skolbibliotek

Skolverket bör därför ges i uppdrag att förbättra redovisningen av skolbiblioteksverksamheten.

Skärp skollagen

Skollagens bestämmelse om skolbibliotek är fortsatt alldeles för otydlig. Det leder till att kravet på att eleverna ska ha tillgång till skolbibliotek kan tillgodoses utan särskild bemanning. Otydligheten gör också att uppföljning och inspektion blir tandlös. Lösningen, som vi påtalat i många sammanhang, är att skärpa skollagen med ett krav på bemanning så att skolbiblioteken kan bli likvärdiga, en förutsättning för en likvärdig skola. Det förutsätter i sin tur resurser så att rektorer i hela landet har reella förutsättningar att följa lagstiftningen.

UNIVERSITETS- OCH HÖGSKOLEBIBLIOTEKEN

Biblioteken vid landets universitet och högskolor är en grundläggande byggsten i infrastrukturen för högre utbildning och forskning. Huvuduppgiften är vetenskaplig informationsförsörjning och informationsförmedling för studenter, lärare och forskare.

Idag finns det 126 bemannade serviceställen på 37 svenska högskolor och universitet. Antalet anställda, omräknat till årsverken, uppgick 2015 till drygt 1 600, vilket är en liten ökning från tidigare år. De över 280 000 aktiva användarna genomförde samma år över 16 miljoner fysiska besök och 18 miljoner virtuella besök på bibliotekens webbplatser. De fysiska lånen fortsätter att minska till förmån för e-medier, som fortsätter att öka. I takt med detta ökar också kostnaderna för e-medier, 2015 gick över en femtedel av universitets- och högskolebibliotekens totala resurser till e-medier. Biblioteken har också över 20 000 studieplatser och överlag generösa öppettider.¹⁸

Universitets- och högskolebiblioteken är en verksamhet som är mitt uppe i en snabb förändringsprocess på grund av digitaliseringen, samtidigt som de stora fysiska samlingarna består. På grund av digitaliseringen finns ett betydligt större utbud av vetenskapliga publikationer för forskare och studenter och användningen av dessa resurser ökar. Svensk biblioteksforening har bland annat i rapporten "Effektiv vetenskaplig kommunikation"¹⁹ skildrat denna utveckling. Vetenskaplig publicering har vidare utvecklats till en viktig arbetsuppgift. Biblioteken har fått ansvar för att göra egenproducerat material tillgängligt för omvärlden, framför allt i digital form. Det har ställt nya krav på både kompetens och resurser, men det har också gett biblioteken en ny roll i organisationen och nya relationer till sina målgrupper. Över tid har också bibliotekens stöd vid extern publicering och publiceringsstrategier blivit allt viktigare. Bibliotekarierna har här viktig sakkunskap om tillgängliga vetenskapliga tidskrifter inom olika ämnesområden, open access-krav från finansierare samt hur tidskrifters impact-faktorer fungerar.

¹⁸ Bibliotek 2015, Kungliga biblioteket

¹⁹ Effektiv vetenskaplig kommunikation - för forskning, utbildning och nyttiggörande, Svensk biblioteksforening 2015

Betydelsen av informationskompetens har ökat, vilket har flera orsaker. Dels ett ständigt ökande informationsflöde och antal plattformar. Dels beror det också på att studenternas behov av informationskompetens har ökat, vilket påverkats av sjunkande kunskapsresultat i grund- och gymnasieskolan. Större vikt läggs också idag på studenternas examensarbeten. Sammantaget har detta ökat efterfrågan på bibliotekens tjänster. Idag arbetar mer än en femtedel inom universitets- och högskolebiblioteken med organiserad undervisning.

Övergången till elektroniska medier har lett till en stor ökning av de totala inköpskostnaderna för forskningsbiblioteken, trots att inköpen av tryckta medier samtidigt minskat. De elektroniska resurserna är i vissa fall helt enkelt dyrare att förvärva. De elektroniska förvärven står idag för 85 procent av de totala förvärvskostnaderna.

Tillgången till vetenskapliga publikationer är dock ojämnt fördelad. Forskningsresultat kontrolleras idag till stor del av ett fåtal lönsamma forskningsförlag. Skattefinansierad forskning är därmed inte tillgänglig för dem som betalt för den eller för alla som kan ha användning av resultaten. Om en student eller forskare har tillgång till de senaste kunskapsrönen eller inte avgörs av hur stora resurser lärosätet kan lägga på dyra prenumerationer på vetenskapliga publikationer. Detta innebär naturligtvis en stor ojämlikhet.

Därför är det viktigt att övergången till ett öppet vetenskapssystem fortsätter. Open access, att vetenskapliga publikationer är fritt tillgängliga på internet, är på stark frammarsch. Världens största forsknings- och innovationsprogram, EU:s *Horisont 2020*, ställer idag krav på att forskningsresultat ska publiceras i open access-tidskrifter. Samma hållning måste också styras forskning som är finansierad med svenska skattemedel.

Det finns även ett behov av en harmoniserad upphovsrättslagstiftning på europeisk nivå. Med detta kan inskränkningar till förmån för biblioteksverksamhet, undervisning och forskning göras obligatorisk för EU:s medlemsstater. Detta skulle innebära större rättssäkerhet och

gynna ett effektivare forskningssamarbete över landsgränserna. En översyn av upphovsrättslagstiftningen måste även inkludera text- och datautvinning. En olöst fråga är också tillgänglighöret av det material som Kungliga biblioteket samlar in med stöd av lagen om e-plikt. Upphovsrättsliga hinder för fjärraccess i forskningssyfte till detta material bör undanröjas.

Men även om det skett en snabb övergång till digitala resurser finns de traditionella uppgifterna kvar. Forskningsbiblioteken hanterar idag stora fysiska samlingar som fortfarande är nödvändiga för utbildning och forskning. Det saknas dock ett helhetsansvar för forskningens behov på nationell nivå och en uppdaterad nationell strategi för långsiktig tillgång till fysiska samlingar. Systemet med pliktexemplar bör också organiseras mer effektivt och ändamålsenligt för att undvika att stora mängder material kastas och för att biblioteken ska kunna prioritera om resurser till det digitala området.

Slutligen pågår en digitalisering av bibliotekens omfattande fysiska samlingar, även om mycket ännu återstår och resurserna ofta inte är särskilt lätta att komma åt och använda för forskare och allmänhet.

Det finns därför utmaningar för universitets- och högskolebiblioteken som måste hanteras på en nationell och politisk nivå. Det handlar om att undanröja hinder för spridning av information, stödja samverkan för att undvika suboptimering av resurser och att finansiera utvecklingsarbete. En förutsättning för att lyckas är att ta tillvara och använda forskningsbibliotekens kompetens i det arbetet. Mot den bakgrunden har vi höga förväntningar på regeringens forskningsproposition som ska presenteras under hösten. Vi vill först och främst se en modern och adekvat beskrivning av universitets- och högskolebibliotekens betydelse för den nationella forskningsinfrastrukturen. Vi har också förväntningar på skarpa förslag kring open access, förändrad upphovsrätt och en reformerad pliktverksamhet.

SPECIALBIBLIOTEK

Specialbiblioteken har i uppgift att stå för informationsförsörjningen vid bland annat statliga myndigheter och stiftelser. Uppdraget och verksamhetens omfattning varierar stort beroende på verksamhetens behov och karaktär. KB:s statistik omfattar drygt 50 bibliotek som är bemannade minst 20 timmar per vecka. I verkligheten är antalet specialbibliotek betydligt fler, vilket gör statistiska bedömningar av den totala verksamheten mycket osäker. Det är därför svårt att utifrån den officiella biblioteksstatistiken säga något generellt om utvecklingen över tid vad gäller personal eller resurser. Det kan dock konstateras att den samlade bilden av specialbibliotekens verksamheter under senare år har präglats av minskade resurser och nedläggningar på grund av omorganisationer och besparingskrav. Skillnaderna i förutsättningarna mellan olika specialbibliotek är också stora. Riksdagsbiblioteket har exempelvis ett 30-tal anställda, medan mindre enheter kan ha någon enstaka anställd.

Till sin karaktär är verksamheten vid specialbiblioteken lik den vid universitets- och högskolebiblioteken, det handlar om förmedlingen av vetenskapligt material till en specialiserad målgrupp, där också forskning och utbildning kan bedrivas inom respektive ansvarsområde. Utvecklingen går även här mot digitalisering av bestånd och publicerade forskningsresultat.

Specialbiblioteken vid statliga myndigheter saknar idag uppdrag uttryckt i vare sig myndighetsinstruktioner eller andra styrdokument från regeringen. Detsamma gäller specialbiblioteken vid statliga stiftelser, där direkta uppdrag saknas i motsvarande dokument, det vill säga i stiftelseurkunder och årliga regeringsbeslut om statens bidrag. Den otydliga styrningen bidrar naturligtvis till att verksamheten får en mer undanskymd plats och därmed blir mer sårbar för organisationsförändringar.

Myndighetsbibliotek bör därför i första hand få i uppdrag att redovisa hur de säkrar sin vetenskapliga informationsförsörjning. Uppdraget borde innefatta att redovisa vilka problem som finns när det gäller att införskaffa digitala resurser samt vilka samordningsbehoven är. En sådan redovisning skulle kunna bilda utgångspunkt för en välbehövlig diskussion om specialbibliotekens roll och framtida utvecklingsmöjligheter, samt samarbete och gemensamma lösningar i den statliga sektorn. Förhoppningsvis finns detta med i den kommande forskningspropositionen.

För att öka kunskapen om specialbibliotekens verksamhet genomför också Svensk biblioteksörening tillsammans med KB en kartläggning av den vetenskapliga försörjningen vid statliga myndigheter. Syftet är att följa upp hur myndigheters tillgång till vetenskaplig informationsförsörjning ser ut. De myndigheter som ingår i kartläggningen är de som har en uttalad forskningsverksamhet.

NATIONELL BIBLIOTEKSSTRATEGI

Regeringen gav år 2015 KB i uppdrag att ta fram en nationell biblioteksstrategi, något som Svensk biblioteksförning länge argumenterat för. I regeringsuppdraget ingår att ta fram förslag på långsiktiga mål och strategier för att främja samverkan och kvalitetsutveckling i hela det allmänna biblioteksväsendet. Arbetet ska delredovisas under hösten 2017 och vara färdigt våren 2019. En första lägesrapport presenterades vid Biblioteksdagarna i maj 2016²⁰.

Svensk biblioteksförning har identifierat ett antal konkreta hinder för att bibliotekens fulla potential ska kunna tas tillvara:

1. Brist på bemannade skolbibliotek och lagreglering av bemanningskrav.
2. Bristande ekonomiska resurser för personal och media i folkbiblioteken.
3. Brist på jämlik tillgång till biblioteksresurser - alla har inte tillgång till bibliotek.
4. Brist på en gemensam fungerande teknisk infrastruktur (katalog, licenser, e-tjänster mm).
5. Brist på kvalitetskriterier och kvalitetsindikatorer, inte minst för folkbibliotekssektorn som har ett lagstadgat kvalitetskrav utan fungerande nationella kvalitetssystem.
6. Möjligheten för deltagande i fortbildning och kompetensutveckling är ojämnt fördelad.
7. Forskningen inom biblioteks- och informationsvetenskap är inte tillräckligt omfattande för att tillgodose bibliotekens behov.

20 Lägesrapport i maj 2016, Kungliga bibliotekets arbete med en nationell biblioteksstrategi

8. Brist på uppföljning och tillsyn över bibliotekslagen.
9. Brist på regelverk och regleringar kring den personliga integriteten i biblioteksmiljöer. Frågan om integritet är betydligt bredare än de ändringar som föreslås göras i offentlighets- och sekretesslagen, varför den bör bli föremål för särskild utredning.
10. Avsaknad av strategi för långsiktig tillgång till fysiska samlingar.
11. Brist på tydliggjord roll för myndighets- och specialbiblioteks roll i den vetenskapliga informationsförsörjningen.
12. Brister i harmoniseringen av upphovsrätten på EU-nivå försvårar forskningssamarbete, text- och datautvinning samt tillgängliggörande av insamlat e-pliktmaterial.
13. Brist på tydlighet kring öppen tillgång och vilken typ av fritt tillgängliggörande som kommer att krävas.

Det är föreningens förhoppning och förväntan att den nationella biblioteksstrategin ska utmyнна i konkreta svar på merparten av ovanstående hinder samt andra utmaningar som bibliotekssektorn möter idag.

 Svensk
biblioteksforening

World Trade Center • Box 70380 • 107 24 Stockholm
Tel: 08-545 132 30 • info@biblioteksforeningen.org
www.biblioteksforeningen.org